

Recenzja pracy doktorskiej
mgr Aleksandry Słyszewskiej

pt.: „**Sacrament and the English Catholic Novel**”
(„Sakramenty i sakramentalność w angielskiej powieści katolickiej”)

Praca doktorska mgr Aleksandry Słyszewskiej stanowi bardzo bogate studium powieści angielskiej XX wieku, często opisywanej w literaturoznawstwie jako ‘powieść katolicka’. Samo określenie ‘katolicka’ użyte w kontekście literatury, wbrew sugerowanemu wskazaniu na konkretną denominację religijną, jest pojęciem nieostrym i wzbudzającym sporo kontrowersji i sprzeciwu, nawet wśród autorów klasyfikowanych jako powieściopisarze katolicy (przykładem, przywołanym zresztą przez mgr Słyszewską, może być Graham Greene, przeciwny temu określeniu). Doktorantka jest w pełni świadoma złożoności i niejednoznaczności terminu ‘katolicki’ w odniesieniu do dzieła fikcji literackiej.

Daje temu wyraz w I Rozdziale dysertacji doktorskiej, opatrzonym dość powściągliwym – i słusznie – tytułem: „W kierunku literatury katolickiej” („Towards a Catholic Literature”). Rozdział ten, w którym Autorka zestawia tak różne, a jednocześnie pokrewne, obszary refleksji badawczej jak religia i literatura, jest obszernym rozbudowaniem krótkiego „Wstępu”, jaki otwiera jej pracę doktorską. Obok przedstawienia ogólnej refleksji na temat relacji między literaturą i religią, Doktorantka zatrzymuje się nad katolicyzmem w Anglii oraz jego odzwierciedleniem, szczególnie w powieści 2-giej połowy XX-wieku, co jest w pełni uzasadnione zważywszy na specyfikę historii chrześcijaństwa na Wyspach po oderwaniu Kościoła od Rzymu przez Henryka VIII, a potem radykalnych zmianach w Kościele katolickim zainicjowanych przez Sobór Watykański II. Tak więc zarys problematyki związanej z tzw. powieściopisarstwem katolickim, dokonany z pozycji literatury i religii, zostaje jeszcze wzbogacony i obudowany istotnym tłem historycznym.

Mgr Słyszewska na samym początku rozprawy doktorskiej stwierdza, iż nie jest jej zamiarem sformułowanie definicji ‘powieści katolickiej’. Zamiast tego przyjmuje kryterium sakramentu i sakramentalności, jako tych atrybutów katolicyzmu, które z jednej strony w ogromnej mierze stanowią o specyfice religii katolickiej, z drugiej zaś uzasadniają *raison d'être* przymiotnika ‘katolicki’ w dyskursie krytycznoliterackim dotyczącym powieści. Pole badawcze, jakie wyznaczyła sobie Doktorantka – i w jakim, co należy mocno podkreślić, porusza się z wielką wprawą i znajomością terenu – jest bardzo szerokie, nie tylko ze względu

na dużą liczbę i różnorodność pozycji literatury źródłowej (primary sources) oraz krytycznoliterackich i naukowych omówień (secondary sources), ale także z racji na wymuszoną tematem konieczność ciągłego budowania połączeń między fikcją literacką i teologią. Praca doktorska mgr Aleksandry Słyszewskiej, jakkolwiek od strony formalnej wpisuje się w dziedzinę literaturoznawstwa, faktycznie jest pracą na granicy interdyscyplinarności, gdzie literatura spotyka się z teologią, a teologia staje się niezbywalnym kontekstem dla literatury. Podobnie jak w katolickiej teologii sakrament jest uobecnieniem Boskości w materialno-fizykalnych wymiarach świata i człowieczeństwa, tak w rozważaniach Doktorantki sakramentalność jest mediatorem między światem widzialnym, obrazowanym w powieściach, a porządkiem metafizycznym, który w oglądzie i wyobraźni powieściopisarza jest integralną częścią postrzeganego i przedstawianego świata.

Kluczowe dla rozprawy nakładanie się na siebie wymiaru teologicznego i literackiego, a także współgranie katolicyzmu z wyobraźnią sakramentalną, stawiały duże wyzwanie przed Doktorantką pod względem doboru stosownego materiału z zakresu fikcji literackiej, jak również, a może przede wszystkim, właściwej organizacji i nadania dyskursowi odpowiedniej struktury. Wybory i decyzje, jakie na tym poziomie podjęła Doktorantka wydają się ze wszech miar trafne. Mgr Słyszewska przyjęła bowiem zasadę linearności w przedstawieniu siedmiu sakramentów Kościoła Katolickiego odzwierciedlonych w tematyce omawianych przez siebie powieści. W tę linearność na zasadzie pewnej spirali wpisane zostają poszczególne utwory fikcji literackiej, które w popularnym odbiorze już są albo mogą być zaliczone do literatury katolickiej.

Przy tak strukturyzowanej dysertacji Rozdział I, wprowadzający w tematykę, zawiera ogólny przegląd twórczości autorów, których powieści Doktorantka omawia pod kątem sakramentów i sakramentalności odpowiednio w kolejnych trzech rozdziałach, opartych na bazie trzech grup sakramentów, jakie wymienia *Katechizm Kościoła Katolickiego*, stanowiący fundament teologiczny dla rozważań Autorki. Nazewnictwo zapożyczone z *Katechizmu* daje tym rozdziałom tytuły: Rozdział II – Sakramenty Wtajemniczenia Chrześcijańskiego (Chrzest, Bierzmowanie, Eucharystia), Rozdział III – Sakramenty Uzdrawienia (Sakrament Pokuty i Pojednania, Namaszczenie Chorych), Rozdział IV – Sakramenty w Służbie Komunii (Sakrament Świąceń, Sakrament Małżeństwa). Nadto w każdym rozdziale znajduje się (najczęściej zawarte w podrozdziale) krótkie podsumowanie istoty każdego sakramentu „według *Katechizmu Kościoła Katolickiego*” („according to the *Catechism of the Catholic Church*”). Cała praca na wstępie, a potem trzy główne rozdziały poświęcone sakramentom, zostały opatrzone cytatami, które funkcjonując na zasadzie motta dopełniają w kategoriach

paratekstualnych tematykę poruszaną w rozprawie. Na szczególne podkreślenie zasługuje bardzo trafnie dobrany cytat z *Portretu Artysty* Joyce'a (rozdział IV, s. 168), który choć odnosi się do powołania artystycznego, doskonale oddaje istotę sakramentu kapłaństwa w katolickiej wizji Kościoła.

W polu zainteresowania mgr Aleksandry Słyszewskiej znalazły się powieści takich twórców jak (w kolejności alfabetycznej): Anthony Burgess, Alice Thomas Ellis, Graham Greene, David Lodge, Jerzy Peterkiewicz, Piers Paul Read, Muriel Spark i Evelyn Waugh. Na szczególne podkreślenie zasługuje włączenie do podstawowej bibliografii, a więc także do badanego materiału źródłowego, powieści *Inner Circle* Jerzego Peterkiewicza, która jest dużo rzadziej przywoływana przez krytyków literatury niż na przykład dzieła Grahama Greene'a czy Evelyny Waugh, a stanowi doskonałą ilustrację sakramentalnej wyobraźni i wysuwanych przez Autorkę tez dotyczących sakramentu w literaturze. Cała literacka baza bibliograficzna jest bardzo bogata i wpisuje się we wszystkie sakramenty wymienione w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*. W świetle tak bogatej i trafnie dobranej bazy do dociekań literaturoznawczych i religioznawczych, można tylko wyrazić żal, że Doktorantka nie zadbała o to, aby w bibliografii pojawiły się daty pierwszych wydań powieści. Z obecnego kształtu rozprawy (*vide* bibliografia) można by odnieść wielce mylące wrażenie, że np. *The Power and the Glory* Grahama Greene'a została wydana w 2010 roku! Datowanie powieści przywoływanych w dyskursie jest także ważne ze względu na cezurę, jaką w opinii Doktorantki do 'powieści katolickiej' wprowadza Sobór Watykański II. Co więcej nawet w „Bibliografii” powieści nie są właściwie uporządkowane: poza tym że zachowany jest porządek alfabetyczny w nazwiskach autorów, reszta wydaje się dziełem przypadku (np. spośród pięciu powieści Muriel Spark, jej pierwsza, *The Comforters*, wyszczególniona jest na ostatnim miejscu).

Mgr Aleksandra Słyszewska prowadzi swoje rozważania na temat sakramentalnego wymiaru analizowanych powieści kilkutorowo. Doktorantka przywołuje reprezentatywne sceny sprawowania poszczególnych sakramentów, wskazując na ich skutki albo wyraźnie wpisane w fabułę, albo implikowane. Zwraca uwagę na ortodoksyjne podejście do rytuału (np. w powieściach Waugh i Greene'a), a także na konsekwencje zmian posoborowych w tzw. „Otwartym Kościele” prowadzące do odrzucenia uświęconych tradycją form sprawowania sakramentów (np. w powieściach Lodge'a). Poddaje także wnikliwej analizie charakterologicznej postaci powieściowe, w których życiu uobecnia się sakrament, przede wszystkim z grupy Sakramentów w Służbie Komunii, a więc Kapłaństwa i Małżeństwa. Zwraca uwagę na element przemiany, *metanoi*, która jest nieodłączną częścią każdego

sakramentu. Ważne miejsce w rozważaniach mgr Słyszewskiej zajmuje grzech i związane z nim kwestie moralności katolickiej, szczególnie w sferze seksualności, której Autorka poświęca także sporo miejsca. Przestrzeganie norm moralnych lub ich kontestowanie, a także leczenie ran powstałych na skutek ich łamania, jak pokazuje Doktorantka, ściśle łączy się z życiem sakramentalnym – i to nie tylko w Sakramencie Pojednania, gdzie przybiera najbardziej spektakularny charakter, otwierający przed powieściopisarzem szerokie spektrum możliwości artystycznego wyrazu, poczynając od tragicznego dramatyizmu u Greene’a po humorystyczno-groteskowe parodie u Lodge’a.

Obok jednak tych bezpośrednich metod obrazowania sakramentu w literaturze, mgr Słyszewska sięga również do głębszego poziomu, gdzie fikcja literacka jest niejako transcendentna wobec zewnętrznych znaków, rytuałów czy też prostej ekspozycji tego co może być postrzegane w doświadczalnej warstwie sakramentu, a dotyka samej jego istoty, innymi słowy otwiera się na wymiar metafizyczny, który najlepiej opisuje język symboliki i wyobraźni (np. w powieści Peterkiewicza). Takiej wyobraźni powieściopisarza Doktorantka przypisuje miano wyobraźni sakramentalnej, gdyż – tak jak w teologii sakramentu – odwołuje się ona do percepcji zmysłowej i posługuje kształtem fizycznym oraz materialnością rzeczy, aby w przestrzeni fikcji literackiej zapisywać prawdy teologiczne o obecności Boga w świecie oraz Jego Zbawczej Misji podnoszącej człowieka z upadku i włączającej go w strumień Życia i Bożej łaski. Wiąże się z tym także, na co zwraca uwagę Doktorantka w analizowanych przez siebie powieściach, sakramentalne podejście do ludzkiego ciała, które w teologii katolickiej, poprzez Wcielenie, staje się nośnikiem Boskiej rzeczywistości (w tym kontekście przywoływane są wypowiedzi Jana Pawła II).

Dysertacja doktorska mgr Aleksandry Słyszewskiej pokazuje wiele wątków narracyjnych, scen, symbolicznych znaczeń czy figuratywnego obrazowania, stanowiących próbę dotykania przez pisarza w tzw. ‘powieści katolickiej’ najgłębszej istoty sakramentu. Na przykład zwraca uwagę na specyficzne u Greene’a obrazowanie przestrzeni konfesjonału, gdzie dokonuje się działanie Sakramentu Pokuty, oraz modelowanie innych przestrzeni na podobieństwo kościelnego konfesjonału, a tym samym nadawanie im potencjału przemiany (ss. 147-8). W innym przypadku drobiazgowo analizuje sposób postrzegania księdza dokonującego ostatniego namaszczenia w *Brideshead Revisited*, które prowadzi głównego bohatera do odkrycia tajemnicy Sakramentu Kapłaństwa (s. 174). To tylko dwa przykłady, a Doktorantka czyni wiele im podobnych interesujących spostrzeżeń. Wszystkie one z jednej strony odkrywają wcale nieoczywiste pokłady znaczeń metafizycznych zakodowanych w strukturze narracyjnej powieści, z drugiej zaś strony rzucają światło na kompetencje i warsztat

badawczy Doktorantki oraz jej dużą świadomość kontekstu teologicznego, jak też zasługujące na wysoką ocenę jej bardzo wnikliwe wczytywanie się w tekst literacki. Potwierdzeniem tego są również trafne cytowania z powieści (np. s. 153).

Wcześniej wspomniałam o wielotorowości dyskursu, jaki mgr Aleksandra Słyszewska podjęła w swojej pracy doktorskiej. Szerokie spektrum tematyczne, przed jakim staje Autorka pisząca pracę traktującą o sakramencie w powieści katolickiej może być powodem trudności w utrzymaniu zasadniczego toru w dyskursie, jakim jest sakramentalność w jej różnych literackich przejawach. Momentami Doktorantka jakby traci z pola widzenia ogniskową swoich rozważań, na skutek czego rozmywa motyw przewodni rozprawy, czyli refleksje na temat sakramentu wpisane w strukturę i materię fikcji literackiej. Niestety jest to bolączka wielu, nawet bardzo wytrawnych krytyków i badaczy literatury. Takich swoistych ‘wypadnięć’ z głównego toru nie udało się też uniknąć mgr Słyszewskiej. Wskażę parę najbardziej rzucających się w oczy przykładów. Rozdział poświęcony Sakramentowi Małżeństwa zbytnio koncentruje się na małżeństwie jako li tylko związku dwojga ludzi i ich problemach związanych z życiem seksualnym, a za mało ukierunkowany jest na poszukiwanie wymiaru sakramentalnego tego związku (np. marginalizacja kwestii motywacji dla nierozzerwalności sakramentalnego węzła małżeńskiego). Cytowana wypowiedź Alice Thomas Ellis, że pisarka wątpi w sakramentalny charakter małżeństwa (s. 218), jest pozostawiona bez żadnego, skądinąd oczekiwanego, rozwinięcia czy komentarza. W zamykającej rozprawę „Konkluzji”, bez przekonywującego uzasadnienia, sporo miejsca zajmuje problem zła, które jakkolwiek obecne w świecie i wplecione w realia sprawowanych sakramentów, niekoniecznie musiało zostać tak uwypuklone w podsumowaniu całej rozprawy.

W gęstej i złożonej materii dysertacji doktorskiej nie łatwo jest uniknąć pewnych potknięć pojęciowych, uproszczeń i nie zawsze uprawnionych uogólnień. Na takie też stwierdzenia, mogące wzbudzać kontrowersje, natknęłam się w pracy doktorskiej mgr Słyszewskiej. Przytaczam niektóre z nich nie tyle jako błędy do poprawienia, ale przede wszystkim jako pytania i problemy do przemyślenia. W przedstawionych powieściach religijność w popularnym rozumieniu i sakramentalność niekoniecznie muszą być ze sobą sprzężone i dlatego nie zawsze funkcjonuje kontrast: ‘religijny i sakramentalny’ w opozycji do ‘niereligijny i niesakramentalny’, do jakiego nawiązuje Doktorantka omawiając różnice między ochrzczonymi katolikami i niekatolikami (s.79-80). Zwłaszcza u Muriel Spark wiele jest postaci ochrzczonych, a przy tym wciąż religijnych katolików, u których sakramentalny wymiar życia wydaje się albo całkowicie wygaszony, albo uśpiony (przykładem może być tu

odrażająca Georgina Hogg z *The Comforters*). Powieści Muriel Spark, gdzie postaci katolików, którzy z zasady powinni być nośnikami prawd Kościoła, przedstawiane są w negatywnym świetle, podważają też inne stwierdzenie Doktorantki, mianowicie to, że tzw. „Cradle Catholics”, czyli katolicy „od urodzenia”, jak Lodge, Burgess czy Ellis, są bardziej skłonni krytykować i żartować z Kościoła niż konwertyci, jak Waugh, Greene i Spark (s.82). Podobne zastrzeżenia budzić może kolejna opozycja proponowana przez Doktorantkę, jaką jest przeciwstawienie ‘świętego’ i ‘świeckiego’ („stark oppositions between the sacred and the secular”, s. 122). Taka opozycja skłania do szczególnej refleksji w kontekście rozważań na temat sakramentu i sakramentalności, gdyż istotą sakramentu, który ze swojej natury należy do porządku *sacrum*, jest wchodzenie w sferę *profanum* po to, aby ją uświęcić, oraz wykorzystywanie tego, co świeckie, aby mogło zaistnieć to co sakralne. W sakramencie bowiem te dwa porządki się spotykają. W języku polskim bardzo dobrze to odzwierciedla zwrot ‘świecki duchowny’ (‘secular priest’). Podobnie należałoby się zastanowić, czy w ogóle można mówić o „sekularyzacji sakramentu” (s.140)? Wydaje się, że co najwyżej można mówić o sekularyzacji rytuału, czyli pozbawieniu zewnętrznej formy sprawowania sakramentu elementów wskazujących na *sacrum*, albo o jego imitacji w świeckim rytuale (czego przykłady Doktorantka znajduje np. w powieści Lodge’a). Komentując śmierć Adama w powieści Peterkiewicza Doktorantka nawiązuje do śmierci jako przejścia z rzeczywistości ciała do rzeczywistości ducha (s.154), ale zdaje się nie zauważać, że katolicka eschatologia, która także czerpie z tajemnicy sakramentów, mówi o zmartwychwstaniu ciał (!); św. Paweł obok ciała zmysłowego stawia duchowe, ale jednak ciało (por.1 Kor, 42-45); a Chrystus spotkany w drodze do Emaus zapewnia, że nie jest duchem. Myślę, że troska o te subtelności języka jest ważna tym bardziej, że w rozprawie Doktorantka sporo uwagi poświęca teologii ciała właśnie w kontekście sakramentów.

Przedstawiona praca doktorska nie tylko obejmuje bardzo szeroki wachlarz powieści poddawanych wnikliwej analizie, ale ponadto osadzona jest na fundamencie bardzo bogatej bibliografii towarzyszącej (w znamienitej większości składającej się z pozycji drukowanych), która – podobnie jak sama rozprawa – ma profil literaturoznawczo-teologiczny i do której Doktorantka umiejętnie i merytorycznie odwołuje się w swoim dyskursie. Bez wątpienia należą się mgr Słyszewskiej wyrazy uznania za dobór tak adekwatnej i imponującej pod względem liczby pozycji bibliografii. Pewien niedosyt u piszącej te słowa budzi marginalne potraktowanie Davida Jonesa, którego rozważania na temat sakramentalności sztuki mają fundamentalne znaczenia dla tematyki poruszanej przez Doktorantkę, a który jest tylko przelotnie wspomniany w tekście rozprawy.

Jeśli praca doktorska mgr Słyszewskiej będzie przygotowywana do druku, a w mojej opinii w pełni na to zasługuje, zalecałabym bardzo staranną redakcję tekstu. Jakkolwiek napisana ładną, poprawną angielszczyzną ma trochę literówek i błędów technicznych, np. nazwisko autora 'Peterkiewicz' pojawia się też w wersji 'Pietrkiewicz' (s. 202); dla określenia księdza z *The Power and the Glory* pisownia 'whiskey' wymienia się z 'whisky' (s. 223); podobny brak konsekwencji dotyczy używania wielkich i małych liter, np. „Sacrament of Baptism” (s. 62) i „sacrament of Confirmation” (s. 83). Brakuje nazwiska autora cytowanego w motto i pominięta jest kursywa (s. 62); z kolei przywoływany w tekście autor, Peter Steinfels (s. 198), został pominięty w bibliografii. Należałoby ujednoczyć konwencję cytowania: długie cytaty zblokowane, krótkie w tekście rozprawy, a nie zawsze jest to przestrzegane (np. ss. 135, 162, 200, 201). Wydaje się, że niektóre odnośniki mogłyby z powodzeniem zostać włączone w tekst podstawowy (np. s. 47, odnośnik 18), podobnie jak informacje dodatkowe, ale ważne, zamieszczone w nawiasach (np. ss. 59, 61).

Sygnalizowane tutaj niedociągnięcia, głównie natury techniczno-formalnej, w żadnej mierze nie umniejszają wysokiej wartości merytorycznej przedstawionej do recenzji pracy doktorskiej. Dysertacja mgr Aleksandry Słyszewskiej niewątpliwie świadczy o dużym odczytaniu Doktorantki zarówno w utworach powieściowych jak i w naukowej literaturze tematu, a także o jej umiejętności wiązania własnej refleksji z istniejącym już bogatym dorobkiem myśli naukowej, teologicznej i dociekań krytycznoliterackich. Odczytywanie sakramentalności w strukturach narracyjnych, w symbolice, budowaniu postaci czy modelowaniu fabularnej przestrzeni świadczą o wielkiej wrażliwości mgr Słyszewskiej na słowną warstwę tekstu, a także o nieczęsto spotykanej, zwłaszcza u młodych badaczy, umiejętności łączenia wymiaru literackiego i narracyjnego z porządkiem filozoficzno-teologicznym. Mgr Aleksandra Słyszewska dysponuje dużym potencjałem intelektualnym i kompetentnie posługuje się aparatem pojęciowym oraz instrumentarium badawczym z zakresu literaturoznawstwa i teologii.

Dlatego też z pełnym przekonaniem stwierdzam, że **rozprawa mgr Aleksandry Słyszewskiej w pełni odpowiada warunkom stawianym pracom doktorskim i może być podstawą dopuszczenia Doktorantki do następnego etapu przewodu doktorskiego.**

dr hab. Anna Walczuk (Uniwersytet Jagielloński)